

K problematice institucionálního diskurzu

JIRÍ KRAUS
(Praha)

Pozoruhodným předpokladem příklonu moderní lingvistiky k řešení teoretických i praktických otázek jazykové komunikace je chápání jazyka jako systému prostředků sloužících vzájemnému porozumění, které je vázáno na určitou situaci. Jádrem této situace – a současně i základní realitou jazyka vůbec – je interakce mezi autorem a příjemcem mluveného nebo písemného sdělení – **diskurzu**. Díky této komunikační funkci udržuje pružná stabilita jazyka stálou rovnováhu, k níž dochází v procesu dvou rovnocenných a vzájemně se doplňujících aktivit – utváření (stylizace) a recepce jazykových promluv.

V každém komunikačním procesu se však charakter této rovnováhy mění podle toho, nakolik jsou úlohy autora a příjemce sdělení ustáleny, jinak řečeno jde-li o diskurz komunikačních situací uzavřených, nebo otevřených (srov. Mainguenau 1992). V prvním, **uzavřeném** typu je každý příjemce, resp. adresát, zároveň reálným nebo potenciálním autorem diskurzu stejné povahy. Tak je tomu v běžné komunikaci ustálených sociálních skupin (rodina, prostředí pracovní nebo zájmové činnosti, v debatách vědců, politiků apod.). Naproti tomu v komunikační situaci **otevřeného** typu se mezi autory diskurzu na straně jedné a příjemci na straně druhé projevují zásadní kvalitativní i kvantitativní rozdíly, vyplývající z ustálenosti jejich rolí (takovou komunikační asymetrií se vyznačují zejména oblast masové komunikace, krásné literatury apod.). Tato „profesionalizace komunikačních rolí (autora, interpreta, kritika)” se zároveň projevuje v odlišných postojích jejich nositelů vůči jazyku jako základnímu nástroji komunikace i jako emocionálně prožívanému nositeli tradičně přijímaných hodnot. Způsob, jak se jazyka užívá (styl, kultura vyjadřování) se tu např. neoddělitelně spojuje s obsahem řeči i s osobnostními rysy mluvčího nebo pisa-

tele. Spolu s tím převažuje názor o větší odpovědnosti profesionálních uživatelů jazyka (pracovníků médií, politiků, literárních tvůrců, učitelů aj.) za úroveň jazyka a za jazykovou kulturu společnosti vůbec. Hodnoty připisované jazyku při jeho racionálním i emocionálním posuzování se vyznačují vysokou mírou univerzálnosti, avšak v příslušných národních a jazykových společenstvích a v různých historických obdobích se často projevují dost odlišně. Např. ne vždy zcela ujasněné představy o čistotě a svěbytnosti jazyka, o jeho jasnosti, starobylosti, o autoritě klasických („dobrých“) autorů, o vyšší odpovědnosti jistých skupin uživatelů za kulturu jazyka, přesvědčení o nezbytnosti, nebo naopak o neoprávněnosti institucionálních zásahů do jazyka, snahy vyzdvihovat, nebo naopak potlačovat menšinové útvary, např. nářečí, patří mezi *loci communes* evropské kultury od antiky až po současnost.

Terminologické poznámky

V současné české jazykovědě se místo termínu *diskurz* častěji užívá termín *komunikát*, jehož autorem je přední představitel funkční stylistiky a lingvistiky textu K. Hausenblas (1996). V této studii se přidržujeme termínu *diskurz* proto, abychom prokázali některé souvislosti mezi obory a školami zabývajícími se nejrůznějšími aspekty společenské komunikace – právě v tomto mezioborovém pojetí i v pojetí zahraničních badatelů je termín *diskurz* daleko běžnější. Je ovšem třeba si uvědomit, že v trojici termínů *komunikát* – *diskurz* – *text* se uplatňují četné významové přesahy, rozdíly podmíněné školami a autorskými přístupy a v neposlední řadě i skutečnost, že všechny tyto tři výrazy patří k frekventované vrstvě intelektuální neterminologické slovní zásoby mnoha moderních jazyků.

Situace, resp. komunikační situace je komplexním pojmem, který zahrnuje prostředí, ve kterém se komunikační akt odehrává (byt, dílna, ordinace, posluchárna, nádraží, telefonická linka důvěry), účastníky komunikačního aktu i jejich komunikační záměry (intence). **Záměr** vyjadřuje komunikačnímu aktu předcházející rozvržení toho, co a jakými jazykovými prostředky chce mluvčí nebo pisatel vyjádřit. V záměru se tedy projevuje vůle autora diskurzu, aby jeho partner si něco myslil nebo něco udělal, dospěl k určitému přesvědčení nebo zaujal jistý postoj. Komunikační záměr se však realizuje i na rovině recepce, tedy v podobě posluchačova nebo čtenářova očekávání, které se v průběhu komunikace může, ale také nemusí naplňovat. Spolu s tím, jak se zvětšuje časová nebo prostorová vzdálenost mezi autorem a příjemcem diskurzu, narůstá i pravděpodobnost rozdílu mezi jejich komunikačními záměry. Zároveň také platí, že čím je tato vzdálenost větší, tím se interpretace diskurzu stává svobodnější, ale náročnější (např. při četbě starých literárních památek, při režijním přístupu ke klasickým divadelním hrám, k literatuře odlišných kulturních okruhů apod.).

Do pojmu situace zařazujeme nejen reálnou podobu jejích složek, ale i jejich odhad, přesněji odhady každého z účastníků komunikačního aktu, které tvoří podstatnou součást jejich komunikačních záměrů. Situace se tak stává pojmem rekurzivním, protože i samy tyto odhady se stávají předmětem odhadu ostatních komunikačních partnerů. Potřeba uvědomit si tuto

skutečnost hraje důležitou úlohu zejména u žánrů s vysokými nároky na komunikační strategii – u veřejných řečnických projevů a diskusí, polemik, přednášek apod.

Z rekurzivitu pojmu situace vyplývá tzv. Thomasův teorém (Thomas 1965): „I nereálné odhady situací mají reálné důsledky.“ Považuje-li např. mluvčí partnerovy reakce za nezdvořilé, stylizuje podle toho i vlastní řečový projev, i když se jeho odhad ukáže jako nesprávný.

V anglosaské a francouzské jazykovědě se termín *diskurz* rozšířil zejména díky svému lexikálnímu významu v běžné řeči (angl. *discourse*, franc. *discours* – řeč, řečový projev, rozhovor). V lingvistické terminologii původně označoval druhý z členů saussurovské dichotomie *langue – parole*. Ve významu koherentní posloupnosti vět (*phrases*) s ním pracoval ve své distribuční analýze jazykového korpusu Zellig S. Harris (1952), od šedesátých let ho ve významu konkrétní fakt mluvení užívají představitelé různých pojetí jazyka v komunikační interakci – teorie ilokučních aktů J. Austina a J. Searla, dále na pomezí sociologie, lingvistiky a obecné teorie znaků stojícího symbolického interakcionismu Herberta G. Blumera, etnometodologických výzkumů společenské interakce Harolda Garfinkela, sociolingvistických prací Labovových o jazyku menšinových komunit aj. Problematika diskurzu vztahující se k „jazyku za hranicemi věty“ (*language beyond sentence*, D. Tannenová) se zároveň stala předmětem mnohostranného zkoumání mnoha různých oborů zabývajících se člověkem i jeho společenskými rolemi a funkcemi. Společným rysem těchto pojetí diskurzu je jednak smyslová i jazykovými prostředky vyjádřená soudržnost, **koherence** jeho dílčích složek – výpovědních celků, jednak **situacnost**, zasazení do konkrétní situace sdělování.

Ve Francii a Německu se v průběhu šedesátých let stále více uplatňovalo studium dalších konstitutivních rysů diskurzu, a to jeho **institucionálnosti** (vázanosti na konkrétní způsob organizace společenských skupin) a přítomnosti (očekávanosti) konstantních vlastností v rámci **ustálených typů** (žánrů, komunikačních situací atp.). Toto pojetí převládlo v pracích francouzských lingvistů Emila Benvenista a Algirdase J. Greimase, v etnologickém strukturalismu C. Lévi-Strausse, v marxistické variantě strukturalismu Louise Althussera, u poststrukturalistů Jacquese Lacana, Julie Kristevové a Michela Foucaulta, v neorétorice Rolanda Barthesa a lutyšských autorů ze skupiny μ , u německých teoretiků argumentační komunikace J. Habermase a J. Kopperschmidta, v pracích filozofa Jacquese Derridy, v Lévinasových pracích na téma tváře, odpovědnosti a respektování, v Tondlově metodologii vědy i u mnoha dalších autorů. Empiričtější orientované výzkumy institucionálního diskurzu se provádějí zejména na pracovištích ve Velké Británii (birminghamská škola analýzy diskurzu, Faircloughova kritická analýza diskurzu vyznačující se jistou levico-

vou politickou orientací, tzv. *initiative-response analysis* P. Linella, která přistupuje k diskurzu jako článku širšího společenského a dějinného kontextu apod.). V současné české jazykovědě se problematikou institucionálního diskurzu dialogické povahy zvláště zabývají J. Hoffmannová a O. Müllerová, které k jeho poznání přispěly jak teoretickými studiemi (Marková-Müllerová-Hoffmannová 1999), tak shromažďováním a publikováním a komentováním různorodého materiálu (v podobě transkriptů institucionálních i soukromých dialogů typu *face-to-face*). Tito autoři vesměs chápou diskurz jako obsahově, tematicky a jazykově vymezenou, sociálně institucionalizovanou formu textu. Jinými slovy, na rozdíl od textu (koherentního zřetězení vět) jako abstraktní kategorie v plánu *langue* považují diskurz za text s atributem, mluvíme tedy o diskurzu politickém, ideologickém, teologickém, socialistickém nebo o diskurzu v různé míře vyhraněných sociálních skupin – politiků, humanitních nebo přírodních vědců, manažerů, lékařů, ekologů, popř. o diskurzu některého vlivného literárního tvůrce nebo politika, srov. např. spojení diskurz gaullistický, thatcherovský, na domácí politické scéně mnoha individuálními vlastnostmi se vyznačující diskurzy Václava Havla, Václava Klause, Miloše Zemana. Také při studiu diskurzu je ovšem užitečné rozlišovat mezi typem a exemplářem, tedy např. mezi obecnými (očekávanými) vlastnostmi úvodníku nebo komentáře v tisku určitého zaměření a jejich konkrétním jazykovým ztvárněním.

Soustavnou pozornost věnuje institucionálnímu diskurzu Michel Foucault (srov. především jeho *Les mots et les choses*, 1966, zvl. kap. *Le discours et l'être de l'homme*, *Archéologie du savoir*, 1969, *L'ordre du discours*, 1971). Protože podle Foucaulta je našemu poznání skutečný svět, „svět o sobě“, nedostupný, nelze toto poznání zprostředkovat neutrálním, vrozeným systémem kognitivních symbolů, ale pouze systémem symbolů sociálně podmíněných, tzv. symbolickým řádem. Tento řád se uskutečňuje v diskurzech, které nejsou ničím jiným než produkty určité organizace společnosti. Jazyk se tak Foucaultovi jeví jako znakový systém, který není schopen bezprostředně vyjádřit jevy reálného světa, ale slouží produkovaní významů, které lidé s tímto světem spojují. Tyto významy jsou obsaženy v diskurzu nikoli v podobě izolovaných znaků nebo jejich konfigurací, ale jako strukturovaný, sociálně podmíněný a sociálně relevantní výraz lidského poznání. Foucaultova koncepce diskurzu spolu s tradicemi jí blízké sociologie vědění (Foucault tu navazuje zejména na K. Mannheim, M. Schelera a T. W. Adorna) tak představuje významný zdroj pro směr analýzy diskurzu reprezentovaný hlavně T. A. van Dijkem (srov. zvl. pod jeho redakcí vydaný *Handbook of Discourse Analysis* z r. 1985). Diskurz se tu vykládá jako místo, ve kterém se jednotlivé významy nesoucí podobu obecných

ustálených schémat aktualizují tím, jak jsou v určitém situačně vymezeném komunikačním aktu produkovány a interpretovány. Důležitými nástroji analýzy těchto významových schémat jsou takové pojmy jako návaznost (gramatika) motivů (K. Burke), scénáře, skripty, rámce (Schank– Abelson 1977). Právě tyto nástroje totiž vyvolávají posluchačovy nebo čtenářovy anticipace dalšího průběhu diskurzu, mobilizují věcné (encyklopedické) znalosti, jimiž účastníci komunikace disponují, a také konkretizují naznačené textové presupozice i implikace.

Podobně jako Foucault vidí dvojí možnou funkci jazyka v diskurzu i německý filozof H.- G. Gadamer, vycházející z nietzscheovského vymezení jazyka (Kraus 1998: 142-144). V studii *Řecká filozofie a moderní myšlení* z r. 1978 (česky 1999) proti sobě staví tematizaci řeči (*glotta*) „jako instrumentarium, znakový systém, arzenál komunikačních prostředků, jako kdybychom tyto nástroje, prostředky mluvení, slova a vazby měli jakoby v zásobě a pouze je aplikovali na to, s čím se setkáváme“ a jazyk ve významu *logos*, „mluvením evokovaný, do přítomnosti vyzvednutý, díky mluvení disponibilní a komunikačně sdělitelný svět sám“. Podle Gadamera tedy jediné „v mluvení o věcech jsou věci zde, v mluvení a mluvení spolu se buduje svět a lidská zkušenost světa – a ne v nějakém zpředměťování, jež se oproti komunikačnímu zprostředkování názorů jednoho s názory druhého dovolává objektivitu a chce být stejným věděním pro každého“.

Jednotlivé typy diskurzu je možné klasifikovat na základě různých kritérií situačních, jazykových a stylistických, žánrových apod., které se mezi sebou kříží a vyznačují vzájemnými přechody a neostrými hranicemi. Rozlišujeme tedy diskurz monologický a dialogický, písemný a mluvený, soukromý a veřejný, připravený a improvizovaný, pozornosti badatelů se těší klasifikace diskurzů podle jejich dominantních funkcí (informativní, odborné, umělecké, přesvědčovací) nebo stylových postupů (popisného, vyprávěcího, argumentačního, úvahového), v teorii možných světů se rozlišují diskurzy s referenčním rámcem reálným a fiktivním apod. Např. fyzikální diskurz může mít podobu vědecké studie, učebnice, laboratorního protokolu, vysokoškolské nebo popularizační přednášky, semináře, odborné debaty, eseje apod. Každý z těchto typů je možné zkoumat z hlediska jeho vlastností zvláštních, individuálních, nebo jako realizaci obecnějších vzorců různého stupně závaznosti. Protože podstatným určením lidské bytosti je schopnost komunikovat prostřednictvím přirozeného jazyka, její život je žitím ve sféře stále se opakujících, ustálených typů diskurzu. Tato ustálenost, tendence k automatizaci při výběru a uspořádání jazykových prostředků, na jedné straně komunikaci usnadňuje, na straně druhé ji

ovšem také ohrožuje tím, že individuální akty sdělení a porozumění snadno sklouzávají k stereotypům, ztrácejí svou jedinečnost a smysluplnost. Specifickým způsobem se tato tendence např. projevuje v komunikaci fatické, která má ovšem jinou dominantní funkci než čistě sdělnou, a v komunikaci masové, zejména v jazyce reklam. Schopnost účastníků komunikačního aktu uvědomit si podstatné vlastnosti diskurzu je zároveň nezbytným předpokladem jeho vhodné interpretace, protože lexikální jednotky nabývají odlišných významů nebo nových významových odstínů podle toho, v jakém typu diskurzu se jich užívá.

Všudy přítomnost a pluralita diskurzů nastoluje rovněž otázku, jaké jsou jejich vzájemné vztahy, nakolik jsou procesy jejich utváření i interpretace ovlivněny zkušenostmi a znalostmi z předchozích komunikačních aktivit. V oblasti krásné literatury poskytuje odpověď na tuto otázku představa, že v rámci národní literatury i literatury světové někteří autoři, některá díla nebo části jejich děl představují nespornou součást kulturního dědictví a zároveň slouží jako zdroj nápodoby, citací, aluzí, parodií, travestií, transpozicí, plagiátů apod. Goethe takový soubor nazýval *Weltliteratur*, Malraux *musée imaginaire*, Bloom *the Western canon*, nejvíce zájmu a diskusí však vyvolalo klasické dílo E. R. Curtia *Latinská literatura a evropský středověk* (1948), jehož ústředním tématem jsou *topoi, loci communes (obecná místa)*, představující zásobárnu ustálených uměleckých obrazů, argumentačních postupů, motivů a témat, to je migrujících (a konkrétního autorství často zbavených) stereotypů, které se jako součást evropské kulturní paměti zafixovaly v jazyce i ve způsobech myšlení (srov. Plett 1999). Hodnoty této paměti procházejí ustavičným koloběhem změn, rekonstrukcí a dekonstrukcí, významových posunů a překvapivých souvislostí, jsou doplňovány novými zkušenostmi.. Z krásné literatury se vědomí existence obecných míst – bloků usnadňujících stylizaci a poskytujících klíč k interpretaci diskurzu – rozšířilo na celou oblast jazykové komunikace. Metaforika politického a mediálního diskurzu je v současné češtině např. poznamenána renesancí obecných míst vycházejících z bible, z antické mytologie a literatury, nově se ovšem také inspiruje i počítačovou technologií, alternativními a menšinovými kulturami apod.

Zmíněný pohyb otvírající diskurz v prostoru a času jiným diskurzům dovedl Michaila Bachtina k závěru, že každý komunikační akt je svou podstatou dialogem, protože vstupuje do světa zaplněného představami, teoriemi, ideologiemi, jejichž výrazem jsou četné diskurzy minulé i potenciální diskurzy budoucí (diskurzu je tedy vlastní jisté mnohohlasí, polyfonie, formálně vyjádřené např. reprodukcí cizí řeči, intonačním odlišením, předjímáním protivníkových

argumentů aj.). Vedle reálných dialogů interakčních, založených na fyzickém (písemném, častěji ovšem mluveném) kontaktu mezi účastníky komunikačního aktu, se tak někdy rozlišují dialogy intertextové, jejichž hloubková struktura má podobu článků řetězu mnoha implicitních otázek a odpovědí. (Tuto skutečnost ostatně potvrzuje častý výskyt některých spojek a spojovacích výrazů na počátku monologických výpovědí – v současné češtině např. *takže, no, no ne, ale* apod. Těmto snahám o kontextualizaci diskurzu odpovídají v písemné podobě takové paratextové jevy jako mota, věnování, předmluvy, tituly označující zařazení diskurzu k určitému žánru apod. V souvislosti s potřebou rozlišit interakční a intertextový dialog zavádí C. Kerbratová-Orecchioniová (1990) ve francouzštině terminologickou dvojici *dialogal* (dialogový) vztahující se k interakčnímu dialogu – *dialogique* (dialogický) vztahující se k „dialogu“ bachtinovského, intertextového typu. Zřetelnější, a tím z terminologického hlediska výhodnější se ukazuje dvojice interlokuční – dialogický, kterou zavádí P. Charaudeau (1989).

Z bachtinovské dialogičnosti, vnitřní polyfonie každého diskurzu, vyplývá potřeba terminologicky rozlišit interdiskurzivitu (strukturní odkazování) a intertextualitu (materiální odkazování). **Interdiskurzivitou** se tak rozumí příslušnost diskurzu k určitému typu, někdy ještě zdůrazněná titulem nebo podtitulem (*Román o růži, Balady a romance, Od tvaru k smyslu textu – Stylistické reflexe a interpretace*), respektováním zákonitostí příslušného žánru (Kollárova *Slávy dcera* jako řetěz sonetů), grafickým řešením (novinové žánry mívají v listu své ustálené místo i ustálené typy titulků) nebo intonací (osobitou melodií i tempem se např. vyznačují projevy diskžokejů) aj. Naproti tomu **intertextualita** se vymezuje jako soubor explicitních nebo implicitních vztahů, jejichž prostřednictvím jeden diskurz vstupuje do diskurzu druhého, např. jako citace, odkazy, narážky aj. Někteří autoři (Mainguenu 1996) nadto ještě terminologicky rozlišují intertext (konkrétní přejatý textový fragment) a intertextualitu jako ustálený způsob uvádění citací (v závislosti na tom, jak se odlišné konvence citování uplatňují ve vědě, v krásné literatuře, v písňových textech, v reklamě).

Z vymezení jazyka jako nástroje mezilidské komunikace a diskurzu jako jednotky, které v komunikačním aktu fungují, vyplývá závěr, že v soustavě různých typů diskurzu zaujímá ústřední postavení **dialog**. Vzhledem k výše připomenuté významové pluralitě tohoto výrazu máme zde na mysli především dialog v užším smyslu, tedy dialog interakční a jeho nejvyhraněnější typ, rozhovor *face-to-face*. Ve shodě s etymologií výrazu (*dialogizomai* 'rozvažují, promýšlím') se dialogem obvykle nerozumí jakékoli setkání dvou nebo několika mluvčích v komunikačním aktu, ale setkání nad jistým problémem, na jehož

řešení vznáší každá ze zúčastněných stran (proponent i oponent) svůj nárok prostřednictvím zdůvodňovaných nebo ospravedlňovaných tvrzení, kladením otázek a poskytováním odpovědí, vyslovováním souhlasu nebo nesouhlasu apod. (k tomu srov. Habermas 1981).

Komunikační akty založené na zdůvodňování, ospravedlňování a dalších podobných řečových aktivitách vytvářejících soudržnost (koherenci) diskurzu budeme nazývat **argumentací**. Vzhledem k tomu, že obecná problematika argumentace prošla od konce let padesátých, kdy vyšly fundamentální práce Ch. Perelmanova – L. Olbrechtsově-Tytecové (1958) a S. Toulmina (1958) obdobím zvýšeného zájmu ze strany mnoha vědních oborů (srov. Kraus 1998), soustředíme se zde pouze na některé její aspekty lingvistické. Francouzští badatelé O. Ducrot a J.-C. Anscombe vykládají argumentaci jako takový způsob prezentování výpovědi (nebo souboru výpovědí) V_1 , jehož funkcí je docílit toho, aby partner považoval určité tvrzení ve formě výpovědi (nebo souboru výpovědí) V_2 za přijatelné, zdůvodněné, pravděpodobné. V_1 je v tomto vztahu argumentem, V_2 tvrzením. Protože argument i tvrzení spolu vytvářejí smyslovou strukturu, může být jeden z těchto členů pouze implicitně naznačen (např. *Mám horečku = Mám horečku, a proto dnes nepůjdu do divadla*). Na rozdíl od logických důkazů (uplatňujících se např. v sylogismu), které jsou založeny na obdobné inferenci, pohybuje se argumentace (jako typ rétorického diskurzu) v mezích pravděpodobnosti a věrohodnosti. Převažuje tudíž hlavně v humanitních vědách, v oblasti práva, mediálního a politického diskurzu, ale také v běžné komunikaci apod.

Jazykovými prostředky argumentace jsou nejenom kontaktní a distantní významové vztahy mezi výpověďmi nebo rozsáhlejšími textovými celky (konjunkty) a konektory, které tyto vztahy vyjadřují, ale také jiné prostředky (jednotlivé výrazy, slovosled aj.).

Srov. např. dvojici výpovědí:

(1.) *Některé státy Evropské unie zpřísňují azylovou politiku.*

(2.) *Všechny státy Evropské unie nezpřísňují azylovou politiku.*

Věcně a z hlediska formální logiky jsou obě výpovědi v zásadě synonymní. Z jejich formulace dokonce ani nevyplývá, jakého počtu států se toto zpřísňování týká a jaké jsou kvantitativní poměry ve výpovědi první a ve výpovědi druhé. Chápeme-li však každou z výpovědí jako argument pro implicitní závěr ve formě normativního tvrzení, které by se mělo vztahovat k očekávanému chování kandidáta na členství v Evropské unii, ukazuje se v jejich smyslu zásadní rozdíl:

(1.) *Některé státy EU zpřísňují azylovou politiku, a proto je podobné chování ČR legitimní.*

(2.) *Všechny státy EU nezpřísňují azylovou politiku, a proto by to neměla dělat ani ČR.*

Obdobně z věcného hlediska a z hlediska formální logiky jsou stejné tyto výpovědi:

(1.) *Referent A. prostudoval některé materiály. (Proto je schopen o věci informovat.)*

(2.) *Referent B. neprostudoval všechny materiály. (Proto by o věci neměl informovat.)*

Podobnou úlohu hraje v rozlišení argumentů slovosled: v případě, že souběžně s prvním výrazem (nebo skupinou výrazů) platí i výraz (skupina výrazů) druhý, ale toto spojení je neočekávané, neobvyklé, v rozporu s běžnou zkušeností. Implicitně takové spojení vyjadřuje význam hypotaktického spojení přípustkového, resp. přípustkově odporovacího:

(1.) *Legislativa je v tomto případě udělána důkladně, ale málo přehledně.*

(2.) *Legislativa je v tomto případě udělána málo přehledně, ale důkladně.*

Protikladný smysl obou zdánlivě shodných výpovědí se opět ukáže tehdy, budeme-li je považovat za argumenty zdůvodňující dvě odlišná tvrzení. Na rozdíl mezi nimi se podílí slovosled, v mluvené podobě se tento rozdíl prohlubuje ještě intonačním důrazem:

(1.) *Legislativu je v tomto případě třeba hodnotit v zásadě negativně.*

(2.) *Legislativu je v tomto případě třeba hodnotit v zásadě pozitivně.*

V soustavě argumentačních prostředků zaujímají zvláště důležité postavení konektory (spojky, spojovací výrazy, částice). V diskurzu konektory splňují dvojí funkci – sémantickou a pragmatickou. Sémantická funkce slouží označení významových vztahů mezi částmi diskurzu, konjunkty (slovy, výpověďmi, rozsáhlejšími textovými úseky), díky pragmatické funkci konektory vyjadřují reakci na skutečnou nebo potenciální repliku partnera – souhlas, nesouhlas, přípustku, zpřesnění, rozvedení pomocí příkladu apod.

V následujícím transkriptu asi hodinové debaty v rámci pravidelne'ho televizního pořadu, která se odehrála mezi předsedou parlamentu Václavem Klausem a předsedou vlády Milošem Zemanem, se soustředíme na funkci jednoho z nejfrekventovanějších konektorů v češtině – odporovací spojky **ale**. Ta zde vystupuje jednak uvnitř replik jako spojka odporovací (adverzativní), jednak na počátku replik jako pragmatický signál často velice obecného nesouhlasu s partnerem. Debata obou politiků zahrnula větší počet témat, v dané ukázce se soustředila na míru státních zásahů do ekonomiky i do soukromí občana.

Spojka **ale** pro svou sémantickou i pragmatickou polyfunkčnost k sobě přitahuje značnou pozornost badatelů (Lakoff 1971, Mainguenu 1990, Kusse 1998). Podle Lakoffa „*But has some properties of and, plus some complexities of its own*“. V dalším výkladu rozlišuje *but* jako spojku mezi konjunktivy, z nichž první navozuje očekávání, které druhý konjunkt nesplňuje (denial-of-expectation *but*) a *but* vyjadřující protiklad (semantic opposition *but*). Mezi oběma těmito póly existuje řada přechodů a dalších významových odstínů, na které se navrší významy související s pragmatikou dialogické komunikace (k tomu srov. zvl. Kusse 1998).

MZ: *Já si myslím, že legislativa zde není od toho, aby úředníci mohli ve všech případech a na-prosto nekontrolovaně lézt do soukromí občanům, to snad nikdo s výjimkou nějakých extremistů nechce.*

VK: *Ale (1) mně jde o autoritu státní správy.*

MZ: *Ale (2) lišíme se ano lišíme se v tom, orgány státní správy mají podle mého názoru ve společnosti plnit dvě základní funkce ... a tady budeme diskutovat o míře tohoto přerozdělování.*

VK: *V obou případech budeme diskutovat o míře.*

MZ: *Ale (3) protože teď jsme u té funkce represivní, na základě vašeho případu, zas já na rozdíl od pana předsedy tvrdím, že v konkrétním případě ekonomické kriminality má stát právo prostřednictvím finančních úřadů zkoumat, zda příslušný člověk ... toho majetku nabyl legálně... v řadě evropských zemí je daň z majetku, která je spojena s majetkovým přiznáním.*

Ale (4) my nic takového nechceme, my chceme pouze vědět, jestli člověk k tomu majetku přišel poctivě, nebo ne.

VK: *Ale (5) neřkejme populistická slova. V každém právním řádu, k tomu, když obviní nějakého pachatele, tak k tomu, aby u něj mohli udělat domovní prohlídku, to už je jó rozhodnutí, to už musí udělat soudce. Vy chcete, aby ty domovní prohlídky dělaly zase znova domovní důvěrnice v bledémodrém.*

MZ: *Ale (6) jaké domovní důvěrnice.*

VK: *No skoro.*

MZ: *Finanční úřady, pane předsedo, finanční úřady ...*

Uvnitř vlastní repliky se v uvedeném úryvku *ale* vyskytlo pouze jednou (ve výskytu 4). Prvním konjunktivem této spojky je krajní řešení některých zemí Evropské unie (povinnost zaplatit daň z majetku a doprovodit ji majetkovým přiznáním), druhým proklamovaná snaha sociálnědemokratické vlády Miloše Zemana (*my chceme pouze vědět, jestli člověk k tomu majetku přišel poctivě, nebo ne*). Spojka *ale* tu má význam více restriktivní než odporovací, pomáhá vyhrodit kontrasty mezi trojicí možných řešení problému: a) daň z majetku + daňové přiznání, b) vyšší kompetence finančních úřadů (názor MZ), c) stanovisko oponenta (VK) vystupujícího v jedné z předchozích replik proti nadměrnému počtu státních zásahů do ekonomiky: „... *těch zákonů je strašně moc a jsou nepřehledné a každý si v nich hledá klíčky a čím víc jich budeme mít, tím větší problém to bude ... a vznikají nové orgány, které je vynucují, kontrolují, dohlížejí, takže každý nový zákon znamená úředníky navíc ...*“. Díky této komunikační strategii se Milošem Zemanem obhajovaný názor dostává mezi

dvě stanoviska implicitně vnímaná jako extrémní (vysoká kontrolní úloha státu – stát bez regulované ekonomiky) s využitím tradičního toposu „*zlatá střední cesta*”.

Adverzativně restriktivní ale (4) však nevyjadřuje pouze kontrast mezi dvěma explicitně vyjádřenými konjunkty, ale i kontrast mezi implicitními důsledky (implikacemi) každého z těchto konjunktů. Označíme-li první konjunkt jako *P* a druhý jako *Q*, pak výpověď *PVQ* (ve významu *P*, ale *Q*; *P*, nebo *Q*; popř. sice *P*, ale s omezením *Q*) můžeme interpretovat rovněž jako *rVz*, resp. *PVz* nebo *rVQ*. Dosadíme-li za symbol *P* Zemanovu výpověď „*chceme pouze vědět, jestli člověk k tomu majetku přišel poctivě, nebo ne*”, za *r* zvýšenou kontrolní úlohu státu, za *Q* Klausovu obavu ze vzniku nepřehledných zákonů a zbytečných orgánů a za *z* maximální omezení státního dirigismu, pak se dostaneme jak k jádru debaty, tak k pochopení pragmatických funkcí spojky *ale* (jako signálu obecného nesouhlasu s partnerem bez ohledu na povahu příslušné repliky) v případech 1-3 a 5-6. Součástí strategie obou účastníků polemického diskurzu je pochopitelně snaha vyhrotit obě stanoviska nejenom pomocí konektorů, ale i prostřednictvím hodnotících výrazů (*represivní, populistický, poctivý*) a hyperbolických přirovnání (*finanční úřady jako domovní důvěrnice*).

Historická poznámka

Argument s obsahující alespoň jeden implicitní výrok nazývala antická rétorika entymématem. V argumentu sylogistického typu tak mohla chybět vyšší premisa, nižší premisa, nebo závěr (popř. obě premisy, nebo jedna z premis a závěr). Podle Aristotela logika pracuje s explicitními sylogismy, rétorika s entymématy, např. sylogismus *Lidé s vysokou horečkou nemají sportovat* (vyšší premisa). *Pavel má horečku* (nižší premisa) *Pavel nemůže sportovat* (závěr) lze převést na entyméma *Pavel má horečku* (jako odpověď na otázku, proč dnes Pavel nepřišel na stadion). Implicitní povahu entymémat využívá zejména přesvědčovací a manipulativní diskurz – implicitní povaha argumentu výklad jednak urychluje a dělá ho zajímavějším, jednak využívá možnou mnohoznačnost implicitních složek. Srov. též Kerbrat-Orecchioni 1986, Doležel 1996.

Významy konektorů v počátcích replik zároveň charakterizují průběh dialogického diskurzu i vývoj vztahu mezi jeho účastníky. V polemice se vedle zmíněné spojky *ale* ve významu odporovacím (adverzativním) vyskytují konektory vyjadřující různé jiné strukturální vztahy. Vezmeme-li jako klasifikační hledisko těchto vztahů možné typy koordinačních spojení, jak je udávají mluvnické, patří sem např.:

Vztah stupňování (gradace), resp. oslabení prvního konjunktů (*nejen, ale i; dokonce i*, v citované ukázce ilustrovaný metařečovým komentářem *v obou případech budeme diskutovat o míře*, oslabení vlastního výroku výrazem *no skoro*, reagujícím na partnerovo odmítnutí předchozí hyperboly).

Vztah vysvětlovací (explikační), kdy navazující replika rozvádí, resp. nově vysvětluje repliku předchozí (VK: ... *to je půvabné, že nás oba v sedmdesátých letech vyhodili ze zaměstnání. A když jsme nemohli nikde najít místo, tak jsme museli pracovat u počítačů, kde se jediné vůbec lidi tehdy brali do práce, takže to byla půvabná skutečnost, která nás na dálku spojovala tady s Milošem Zemanem. MZ: A byla to zajímavá skutečnost, protože tehdy jsme na těch počítačích oba dva většinou počítali, zatímco dnes počítačovi maniaci používají počítače jako psací stroje.*) V citované ukázce vysvětlení je uvozeno navazujícím *a*, charakterističtějšími konektory tohoto vztahu jsou *to je, a to, totiž, prostě, zkrátka, přesněji*.

Vztah vylučovací, disjunkční, vyjadřující alternativní tvrzení (VK: *Světobčanství je pro mě, pane předsedo, obsahově vyprázdněný pojem, zato evropanství ... už představuje jistou integritu odlišitelnou od jiných civilizací, evropanství má smysl, vedle vlastenectví a jako kontext vlastenectví*). Konektory tohoto vztahu jsou spojky *nebo, anebo, zato, naproti tomu* apod.

Vztah připustkový, koncesivní (VK: *Proto já vždycky bych ten sport propagoval, a to sport kolektivní, tam je ta obrovská věc, že ten člověk nehraje sám. MZ: Nic proti tomu, ale já znova připomínám to strašné nebezpečí, když dítě vidí na televizní obrazovce, jak jedna kreslená figurka praští druhou kreslenou figurku kladivem po hlavě.*) V polemickém diskurzu patří tento vztah na počátku replik k nejčastějším. Tvoří totiž významnou složku rétorické figury **distinguo**, vyjadřující přechod od nutné shody o výchozích pojmech debaty k názorovým diferencím. Typickými připustkovými konektory jsou spojky *ale, jenže, přece, přece jen, přece jen však, nicméně* (v prvním konjunktivu jim často předcházejí částice *sice, jistě, pravda*).

Vedle těchto základních sémantických vztahů se uplatňují v přechodech mezi replikami významové vztahy volnější, v mluvnicích obvykle řazené mezi apoziční (v ruských mluvnicích se pro tento typ volnějších spojení stojících na hranici parataxe a hypotaxe užívá termínu *prisojedenenje*, v německých *Progre-dienz*). Funkcí těchto vztahů je vyjádřit zvláštní, jakoby doplňkovou informaci k základní výpovědi. Podle akademické Mluvnice češtiny (1987, sv. 3, s. 629) tvoří tato volnější spojení přechod mezi oblastí syntaxe a kompozice textu, jejich sémantika zahrnuje „např. exemplifikaci nebo ilustraci (mnohdy enumerativně formulovanou), korekturu nebo rektifikaci, analogii, přirovnání, specifikaci, definici, zobecnění, explikaci, argumentaci (často s použitím důkazů), interpretaci faktu ... vyvození výsledků, závěr textu, shrnutí ... Patří sem i vztahy mezi tvrzením a jeho negací, tezí a její antitezí; za speciální vztah, nabývající ovšem nejrůznějších podob, lze považovat poměr mezi otázkou a odpovědí.“ Výskyt

těchto vztahů na hranicích replik je dokladem mnohostranné komunikační strategie polemického dialogického diskurzu, který ve svém průběhu střídavě akcentuje souhlas, souhlas s omezením, dílčí shody ústící v názorový rozpor, snahu proponenta nebo oponenta shrnout předchozí vlastní i cizí repliky tak, aby vyzněly v jeho vlastní prospěch apod. (srov. Čmejková 1999).

Zároveň jsou uvedené typy koherence mezi replikami řečových partnerů (budeme ji nazývat koherencí **horizontální**) dokladem chápání jednoty dialogického diskurzu (v našem pojetí tak jde o jediný text a jediný diskurz). Zdrojem této jednoty je komunikační záměr účastníků zúčastnit se dialogu, klást otázky a odpovědi, vznášet argumenty a především ovšem naslouchat replikám partnera (partnerů), popř. ochota přiměřeně, bez hypostazování vlastního pohledu, je interpretovat. Tomuto záměru se pak podřizují individuální komunikační záměry vlastní. Tyto záměry jsou pak zdrojem koherence mezi posloupnostmi replik každého účastníka dialogu. Tuto druhotnou koherenci nazýváme **vertikální**. Dialog s převahou vertikální koherence nad koherencí horizontální budeme charakterizovat jako nedorozumění, popř. jako neochotu komunikovat.

Literatura

- Anscombe J.-C. – Ducrot O., 1983, *L'argumentation dans la langue*, Paříž.
- Čmejková, S., 1999, *Televizní interview a jiné duely. Mediální dialog jako žánr veřejného projevu*, „Slovo a slovesnost“ 60, s. 247-268.
- Dijk T. A. van (ed.), 1985, *Handbook of Discourse Analysis 1-4*, Londýn.
- Doležel L., 1996, *In Search for Implicit Meaning: From Rhetoric to Cognitive Text Theory*, „The Canadian Journal for Rhetorical Studies“, vol 6, s. 63-72.
- Gadamer H.-G., 1999, *Člověk a řeč*, Praha.
- Habermas J., 1981, *Theorie des kommunikativen Handelns 1-2*, Frankfurt/M.
- Hausenblas K., 1996, *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*, Praha.
- Hitzler R. – Honer A. (ed.), 1997, *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik*, Mnichov.
- Hoffmannová J., 1997, *Stylistika a ...*, Praha.
- Charaudeau P., 1989, *La conversation entre le situationnel a le linguistique*, „Connections“, s. 9-22.
- Kerbrat-Orecchioni C., 1986, *L'implicite*, Paříž.
- Kraus J., 1998, *Rétorika v evropské kultuře*, Praha.
- Kusse H., 1998, *Konjunktionale Koordination in Predigten und politischen Reden*, Mnichov.
- Lakoff R., 1971, *If's, and's and but's. About Conjunction. – Studies in Linguistic Semantics* (ed. Fillmore Ch. J. – Langendoen D. T.), New York, s. 114-147.
- Lenke N. – Lutz H.-D., 1995, *Grundlagen sprachlicher Kommunikation*, Mnichov.
- Mainguenu D., 1996, *Les termes clés de l'analyse du discours*, Paříž.

- Mainguenu D., 1990, *Pragmatique pour le discours littéraire*, Paříž.
- Mainguenu D., 1992, *Le tour ethnolinguistique de l'analyse du discours*, „Langages” 105, s. 114-125.
- Marková I. – Müllerová O. – Hoffmannová J., 1999, *Od teorie dialogu k institucionální komunikaci*, „Slovo a slovesnost” 60, s. 95-213.
- Mluvnice češtiny 3. Skladba*, 1987, Praha.
- Plantin Ch., 1996, *L'argumentation*, Paříž.
- Plett H.-F., 1999, *Rhetoric and Intertextuality*, „Rhetorica” 17, s. 313-329.
- Schank R. C. – Abelson R., 1977, *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*, Hillsdale (N. J.)
- Thomas W. I., 1965, *Person und Sozialverhalten*, Neuwied: Luchterhand.

Tato studie je jedním z výsledků projektu Grantové agentury České republiky Dialog ve světě lidí a strojů (405/96/K096) a vychází z materiálu v rámci tohoto grantu shromážděného.

Institutional Discourse and its Problems

In the first section the term *discourse* and its meanings in different schools of the discourse analysis are discussed. The discourse is characterized by the following pivotal properties: coherence, situational context, the intentions of the author as well as of the addressee, the topics in the discourse and their development, intertextuality. The function of the discourse must be explored both through the language and through examination of the situation the author is attempting to deal with. Both the discourse and the situation are the outcomes of systematic selections from among alternates. The author's endeavour is to attempt at according his language activity with the situation (as he estimates it). For his partners, the meaning and function of the discourse (as they in turn estimate it) arise from their endeavours to take account of and respond to the selections which have generated the discourse.

In the second section the debate between two Czech leading politicians, Václav Klaus and Miloš Zeman, and their means of argumentation are analysed. The article is concentrating on the conjunction *but* and on its different semantic and pragmatic functions.